

وقف و تأثیر آن در عمران شهرهای عراق دوره عثمانی

در دوره حاکمیت عثمانی، عراق یکی از ولایت‌های امپراطوری عثمانی بود و خلافت سنی عثمانی که خود را ادامه خلفای بغداد می‌دانست بر شهرهای مذهبی عراق سیطره داشت. یک نظریه اینست که یک دلیل اختلاف عثمانی با صفویه شهرهای مذهبی و عتبات عراق بود، صفویه می‌گفتند، عثمانی‌ها هیچ تلاشی در آبادانی نجف اشرف، کربلاء، کاظمین و سامرا ندارند و حتی شرایطی فراهم می‌آورند که این شهرها مخروبه و غیر بهداشتی بماند و به همین دلیل با دولت عثمانی به مشاجره و محاجه و گاه جنگ می‌پرداختند. اکنون بر اساس اسناد باقی مانده می‌خواهیم بدانیم وضعیت این شهرها چگونه بوده و دولت عثمانی تا چه اندازه در آبادانی این شهرها می‌کوشید؟ سوم اینکه وقف چه نقشی در عمران این شهرها داشت؟

تمامی این پرسش‌ها را تلاش می‌کنم بر اساس مطالب مندرج در کتاب بلديات العراق في العهد العثماني (۱۵۳۴-۱۶۷۸م) که به دست آوریم. در واقع با بررسی و گزارش این کتاب به پرسش‌های فوق هم پاسخ می‌گویم.

تابعه در همه شهرها و روستاها
 - کارآیی شهرداری‌ها و نقش وقف در مدیریت شهری
 فصل ۴: مجلس شهرداری (شورای شهر)
 - ولایت بغداد
 - ولایت بصره
 - ولایت موصل
 - دوره اشغال انگلستان و نقش شهرداری‌ها
 نویسنده در لابلای این مباحث و فصول، در چندین جا به تحلیل وقف و جایگاه وقف می‌پردازد.

کار آمدی عثمانی در عراق

دولت عثمانی در ۹۴۱ق/ کانون الاول
 ۱۵۳۴م در دوره سلطان سلیمان قانونی
 صدارت اعظمی ابراهیم باشا و به رهبری
 ایشان به عراق لشگر کشید و شهرهای
 عراق را اشغال کرد.
 صفویه به اشغال عراق به ویژه
 شهرهای مذهبی مثل نجف و کربلا
 اعتراض داشته و در سال ۱۶۲۴ق
 توانستند کنترل این شهرها را به دست
 گیرند. ولی در سال ۱۶۳۸م مجدداً
 عثمانی‌ها بر عراق تسلط پیدا کردند و
 تا پایان خلافت عثمانی یعنی تا ۱۹۹۸م

این کتاب دارای این مشخصات
 کتاب‌شناختی است:
 بلدیات العراق فی العهد العثماني
 (۱۵۳۴-۱۶۷۸م)، عبدالعظیم عباس نصار،
 الطبعة الاولى، المكتبة الحیدریة، ۱۴۳۷-
 ۱۳۸۵ق.

این کتاب شامل چهار فصل زیر است:

فصل ۱: وضعیت اداری - سیاسی و تأثیر
 آن در خدمات شهری در دوره عثمانی
 - تقسیمات اداری
 - شرائط و اوضاع سیاسی و تأثیر آن
 در خدمات شهری
 فصل ۲: اصلاحات عثمانی و چگونگی
 اجرای آن
 - جنبش اصلاحات و عصر تنظیمات
 و تأثیر آن در شهرهای عراق
 - تلاش‌های سلاطین عثمانی در ایجاد
 شرائطی برای خدمات شهری
 - نقش وقف در خدمت‌رسانی به
 مردم
 فصل ۳: شهرداری‌ها و تشکیلات
 اداری
 - ایجاد مدیریت مرکزی در شهرهای
 عراق
 - احداث شهرداری‌ها و واحدهای

عراق تحت اختیار عثمانی‌ها بود.

عثمانی‌ها، مدیریت کارآمد در عراق نداشتند و فقط درصد اخذ مالیات‌های سنگین از کشاورزان و شهروندان بودند ولی خطمشی و تدبیر جدی برای عمران و آبادانی این منطقه نداشتند.^۱ بسیاری از اقشار شیعه عراق که در مناطق میانی و جنوب عراق ساکن بودند، سلطه دولت سنی مذهب را نمی‌پذیرفتند و همواره شورش‌ها، عدم اطاعت از اوامر دولت و امثال اینها وجود داشت و این تنش‌ها مانع سازندگی بود.^۲ به ویژه عشائر دائماً تمرّد می‌کردند و به دلیل زندگی آنها در هورها، امراء دولت نمی‌توانستند آنها را سرکوب کنند.^۳ البته در دوره‌هایی، خلافت عثمانی اقدامات زیربنایی برای آبادانی و توسعه نجف و کربلا اجرا کردند، برای نمونه والی عراق به نام حسن باشا توانست شورش‌ها را خاموش کند و راه هجوم‌های صفویه را بست و توانست مقبولیت و محبت مردم را به دست آورد، مراقد ائمه(ع) در نجف، کاظمیه و کربلا را ترمیم کرد، راه‌ها را توسعه داد و پل‌ها و جاده‌های جدید ساخت تا زائران و بازرگانان از کشورهای مختلف به راحتی بتوانند تردد داشته باشند. بین راهها، اماکنی برای استراحت مردم ساخت، برای نهر حسینیه

جدول و پل ساخت، بطوری که این نهر پس از این به نام نهر سلیمانی شهرت یافت. مدارس فراوانی برای تعلیم اولیه بچه‌ها و نیز آموزش قرآن راه‌اندازی کرد. وی تمامی مالیات‌های دریافتی و مبالغی که زوّار و نیکوکاران می‌پرداختند و نیز درآمد موقوفات را در خود عراق مصرف می‌کرد و مردم را تشویق به وقف می‌نمود و سازمان کارآمدی برای اداره موقوفات تأسیس کرد.^۴

رویه متعارف و متداول این بود که والی عراق موقوفات منقول را جمع‌آوری و به دربار عثمانی می‌فرستاد، نیز درآمد موقوفات غیر منقول، زکات، دیگر مالیات‌ها و جزیه‌ها را نیز به همین روش اقدام می‌کرد. برای این منظور تشکیلاتی برای گردآوری اموال ایجاد شده بود. در این تشکیلات بخشی به نام شاد الاوقاف و بخش دیگری به نام شاد الزکاة و همچنین شادهای دیگر تأسیس شده بود. نیز بخش اداری به نام «تفنکجی باشی» بود که وظیفه امنیت و مجازات کسانی که مالیات نمی‌پردازند وجود داشت. والی عراق، شهرداری به نام «داراغاسی» یعنی رئیس شهر یا مدیریت شهری دایر کرده بود.^۵

خلافت مرکزی که به باب عالی یا

به روش‌های مختلف موقوفات خود را در وطن خود و در شهرهای شیعه‌نشین مصرف می‌کردند و به عمال و والی‌های دولت عثمانی نمی‌دادند.

پایان

این کتاب از مهم‌ترین آثار درباره شهرداری و مدیریت شهری در عراق در دوره عثمانی و جایگاه وقف و موقوفات در عرضه خدمات شهری است. نویسنده با اتکاء بر اسناد و مدارک باقی‌مانده از دوره عثمانی به بررسی شرایط این دوره می‌پردازد.

این کتاب مدل مناسبی برای تحقیق درباره شهرهای ایران در دوره‌های تاریخی صفویه، سلاجقه و افشاریه، قاجاریه و غیره است. چون برای کشف جایگاه عینی وقف در این دوره‌های تاریخی به ناچار باید اینگونه پژوهش‌ها عمل شود.

پی‌نوشت

۱. بلديات العراق، ص ۶۳.
۲. همان ص ۶۴.
۳. همان ص ۷۲-۷۳.
۴. همان ص ۷۳ به بعد.
۵. همان، ص ۷۹.
۶. همان، ص ۱۸۴.

دربار عثمانی معروف بود برای تشکیلات ولایت عراق این وظایف را تصویب کرده بود.

نظافت، روشنایی، آبرسانی، اطفاء حریق، راه‌سازی، خدمات بهداشتی و پزشکی، مدیریت شهری و مراقبت بر آثار باستانی.

در دوره‌هایی که والی کارآمدی نبود یا موانع زیادی در جهت اجرای اهداف وجود داشت، معمولاً خود مردم با استفاده از پتانسیل‌های وقفی به اداره امور و تمشیت کارها می‌پرداختند.

در زمانی که وضعیت شهرهای بغداد و نجف بسیار کثیف بود و آب شرب مردم با مشکل مواجه بود، واقفین به کمک آمده و با وقف اموال خود آبرسانی به همه خانه‌ها را با لوله‌کشی و ایجاد سدی در خارج از کشور، اجرا کردند. و از هر خانه مبلغ اندکی هر ماه دریافت می‌شد تا برای امور دیگر شهر مصرف شود.^۶

بهرحال در دوره حاکمیت عثمانی‌ها، خود مردم خیر و نیکوکار، مؤسسات فراوانی خیریه و وقفی به منظور رسیدگی به امور ایتم، مسافرت، آبرسانی، روشنایی و همه خدمات شهری راه‌اندازی کردند. نیز ده‌ها مسجد، مدرسه، مرکز علمی و خدماتی تأسیس کردند. شیعیان